

A „spiritus”, a „modestus” és az „universitas”

Interjú Bíró Ferencsel

BÍRÓ FERENC irodalomtörténész, 2007 óta az ELTE BTK emeritus professzora, a felvilágosodás korának nemzetközileg is elismert kutatója, akinek most jelent meg Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés kapcsolatát tárgyaló monográfiája.¹

Mikor vált Tanár Úr számára világhosszá, hogy irodalommal, s ezen belül is a felvilágosodás korának irodalmával akar foglalkozni?

Ezt egészen pontosan meg tudom mondani: voltképpen 1956 miatt köteleztem el magamat a felvilágosodás korának irodalma mellett. A forradalom idején voltam első éves egyetemista Szegeden. Nagy lelkesedéssel éltem meg az eseményeket, de azután jött a lövöldözés, jöttek a ruszlik, meg ami azután jött. Én akkor azt gondoltam, hogy az indulatokkal az értelem erejét kellene szembeállítani. Ez a riadt, naiv és sebzett ifjúkori idealizmus ábrándja volt, hiszen az élet távról sem így működik, s bár számomra az értelem fénye változatlanul a legfontosabb, éppen ez a fény világít rá arra, hogy milyen ereje volt mindig s van még ma is például a fanatizmusnak. A felvilágosodás a „napfelkelte ideje” volt az európai kultúrában, és ez akkor nagyon vonzónak tűnt számomra, ma is az, csak azóta persze tudom, hogy tetszetős metaforákkal nem lehet megmagyarázni egyetlen történelmi kort sem.

Kik formálták Tanár Úr irodalomképét? Kik voltak a mesterei az egyetemen, majd azt követően, a pályája kezdetén?

Egyetemi éveim az ötvenes évek második felére estek. A magyar mellett francia szakos voltam, érthető, hogy nagy élményem volt az egzisztencialista irodalom: Camus *Pestise* vagy Sartre művei mélyen hatottak rám. Olvasmányaim nem csak szépirodalmi ízlésemet, hanem világnézetemet is formálták, alakították. Ami a tanáregyéniségeket illeti, elsősorban Szauder József nevét kell megemlítenem, akinek az 1960-as évek elején tanársegéde voltam a szegedi bölcsészkaron, de tanári-tanítványi kapcsolatunk a későbbiekben is megmaradt. Akkoriban egészen más volt a tudományos minősítési rendszer, mint napjainkban. Amit ma PhD-nek nevezünk, azt akkor aspirantúrának hívták. Szauder József aspiránsaként írtam a kandidátu-

¹ BÍRÓ, 2010.

si értekezésemet, s azt hiszem, hogy én is a kedvenc tanítványai közé tartoztam. Később, amikor az MTA Irodalomtudományi Intézetébe kerültem, nagyon sokat köszönhettem az intézetbeli idősebb kollegáknak, például Klaniczay Tibornak. Nem egy korszakkal foglalkoztunk ugyan, de rendkívül szerteágazó érdeklődéséből adódóan, nagyon sokféle problémára volt érzékeny. Ugyanígy sokat köszönhetek Tarnai Andornak, aki szintén ragyogó elme volt, de szófukar és visszahúzó-dó: tőle egy helyeslő biccentés többet ért, mint mástól a hosszan kifejtett elismerés. Egyébként az Intézetben szakmai ügyekben nem volt divatban a szelíd szó, idősebb kollegáink körében elevenen éltek még az Eötvös Collegium hagyományai. Főleg Szauder József tudta szofisztikáltan őrmesteri modorban kifejtteni véleményét. Hadd említsem meg Kosáry Domokos nevét, akivel szintén igen jó kapcsolatba kerültem. Az 1976-ban megjelent Bessenyei-könyvem nagyon tetszett neki. Azt hiszem – s ezt minden henegezés nélkül mondhatom – a kedvenc irodalomtörténészei közé tartoztam. Sokat tanultam tőle is, noha elég sok szakmai kérdésben nem értetünk egyet – Kazinczyval kapcsolatban például teljesen más vágányon haladtunk –, de ha megnézi valaki nagy művelődéstörténeti szintézisének harmadik kiadását,² ott igen sokszor hivatkozik az én „lila könyvemre”.³ Akkoriban volt neki egy kis irodája a Városház utcában, ahol gyakran megfordultam, sétáltunk a belvárosi utcákban, és remek beszélgetéseket folytattunk. Kiváló, nagy műveltségű ember volt, az irodalmár számára talán egy kicsit merev gondolkodású, de rendkívül okos és szellemes, élvezet volt vele beszélgetni. De sokat tanultam másoktól is, különösen Hopp Lajosnak lehetek hálás: az Intézetben évtizedeken át voltunk barátok és közvetlen munkatársak. Körülbelül őket tudom említeni, akik komolyabban befolyásolták tudományos érdeklődésemet.

Őn hogyan látja, a történészek és az irodalmárok között mennyire van kölcsönös párbeszéd, együttműködés? Van olyan terület, ahol szorosabb együttműködésre lenne szükség?

A nyolcvanas-kilencvenes években, amikor az MTA Irodalomtudományi Intézetében dolgoztam és szerveztem a felolvasó üléseinket, akkor nagyon szoros volt a kapcsolat a történészekkel. Ők jártak hozzánk, s mi jártunk hozzájuk. Ugyanebben az időszakban a Kosáry Domokos vezette akadémiai művelődéstörténeti bizottságban is egy asztalnál ültek történészek és irodalmárok. A kilencvenes évek második felében azután e szakmák közötti párbeszéd mintha megszakadt volna. Együttműködő történész volt – mint Soós István tanár úr, aki kiváló tanulmányt írt a magyar nyelv 18. századi sorsáról szóló tanulmánykötetünkbe⁴ –, de együttműködés nem volt. Most azonban úgy látom, hogy a fiatalok között ismét kialakulóban van ez a kapcsolat, ami nagyon örvendetes. Az egyetem XVIII–XIX. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén működő „Magyar és európai felvilágosodás” Doktori Program tudomásom szerint tanrendileg is rögzített kontaktust épített ki a történészekkel. A szakmák közötti párbeszédet nagyon fontosnak tartom, de nem csak a történészekkel, hanem a nyelvészekkel is. A 2009. évi Kazinczy-évfordulónak szerintem az egyik tanulsága éppen az, hogy nem jutottunk el olyan közös alapra,

² KOSÁRY, 1996.

³ BÍRÓ, 1994.

⁴ BÍRÓ, 2005.

amelyen termékeny párbeszéd kezdődhetett volna meg. A nyelvtudomány (Benkő Loránd, Ruzsiczky Éva) korábban ezen a területen nagy teljesítményeket hozott létre, ma egyedül a stilsztika kiváló kutatójaként ismert Szathmári István tartja a frontot. A történészek mintha nem is érdeklődnének igazából, bár néhány fiatal éppen mostanában kezdett izgalmasnak ígérkező kutatásokba. Mégis: Kazinczy elsősorban az irodalmárookra maradt, jóllehet Kazinczyhoz nem lehet hozzányúlni sem nyelvészi, sem történészi érdeklődés nélkül. Ha egy irodalomtörténész arra adja a fejét, hogy Kazinczyval és korával foglalkozzon, akkor meg kell tanulnia mindazt, amit a nyelvtudománytól és a történettudománytól meg lehet tudni. Ez áll természetesen a nyelvészekre és a történészekre is. De a korábban emlegetett közös alap egyelőre nem látszik, én legalábbis nem látom.

Beszéljünk a kiadás előtt álló könyvről, amely monografikus jelleggel Kazinczy és a nyelv-kérdés kapcsolatát tárgyalja!⁵ Láttam a kötet tartalomjegyzékét. Csak egy fejezetet kiemelve, nagyon izgalmasnak ígérkezik például a nyelvfilozófiáról szóló rész.

Ez abból a szempontból lehet érdekes, hogy Kazinczy kizárólag a maga céljai érdekében értelmezte és hasznosította a nyelvfilozófia kérdéseit. Ő volt tudtommal az egyetlen irodalmár, aki számára a művek eszközként szolgáltak, a cél a magyar irodalmi nyelvnek és a magyar irodalom nyelvének a „tökéletesítése” volt. Ezért állt írói működésének előterében a fordítás. Számára a nyelv tökéletességének két területe volt: a „tisztaság” és a „bőség”. A tisztaság a nyelvi egységet jelenti, a bőség pedig a nyelv gazdagítását, azt, amit az utókor „nyelvújításnak” nevez. Kazinczy e feladatok felől közeledett – amikor közeledett – a korban felmerült nyelvfilozófiai kérdésekhez. Ő maga ebben a vonatkozásban egyáltalán nem törekedett rendszeralkotásra. Ezért azután nemcsak az a fontos, hogy mire reagált, hanem az is, hogy mire nem. A kor nyelvfilozófiai problémái közül sok minden nem érdekelte, ami az utókor számára legalább annyira informatív, mint az, ami iránt érdeklődött. Közbevetőleg megjegyezném, hogy számomra a tájékozódást nagy mértékben megkönnyítette, hogy a kor nyelvfilozófiáját kutató egyik vagy talán a legjobb műhely éppen nálunk van, Kelemen János és Neumer Katalin körül. Kazinczyra visszatérve: a kor nyelvfilozófiájának egyik alapkérdése a valóság, az értelem és a nyelv közötti viszony felől merült fel. Kazinczyt az előbbi, tehát az, hogy a világ és az értelem között milyen kapcsolat van – magyarán az ismeretelmélet – a jelek szerint nem érdekelte különösebben. Lényegében kizárólag a gondolat és a nyelv közötti viszony, tehát a kifejezés kérdései foglalkoztatták. Ez azt jelenti, hogy egy sor, saját kora által meghatározónak ítélt problémára nem volt fogékony. Számos jelentős európai kortársával ellentétben ő nem látta problematikusnak a beszéd és az írás viszonyát sem. A nyelvet a maga egységében fogta fel, az írást azonban mégis fontosabbnak tekintette, mint a beszédet. Ez volt számára az operatív terület: a nyelvvel kapcsolatos tevékenység itt tehető nyilvánossá és itt, az írásban ellenőrizhető. Fel sem merült számára az, hogy az írásnak – Herderhez vagy Rousseauhoz hasonlóan – bármiféle hátrányát lássa a beszéddel szemben. Kazinczy és a nyelvfilozófia viszonyának szempontjából különösen fontos észrevenni, hogy Kazinczy neológiá-

⁵ Az interjú még a könyv megjelenése előtt készült. (A szerk.)

jának különböző fázisai voltak. Közvetlenül a fogság utáni években úgy gondolta, hogy a nyelveknek nincs külön természetük, tehát a magyar nyelv modellezhető a nyugati nyelvek mintájára. Ha a latin gazdagodott a görögből, a német a franciából, mi akadály lehetne annak, hogy a magyar gazdagodjék a fejlett nyugati nyelvek nyomán. Aki tehát azt állítja, hogy ez nem lehetséges, mert a magyar keleti nyelv, az a sötétség erőt képviseli. Ezt a felfogást meg lehet érteni Kazinczy élethelyzetéből (a hat és fél éves börtön után a családjában is pokoli viszonyok fogadták), de a kor nyelvtudománya felől nézve tarthatatlan álláspont. Leibniz 1710-ben megjelent *Brevis designatio*ja óta az európai nyelvtudományban mindenki – beleértve a hazai nyelvtudósokat is – elfogadta, hogy a magyar keleti nyelv. Szó sincs arról, hogy a „sötétség erői” hirdették volna. Ebben az esetben nyilván a nyelv gazdagításának akarata gátolta meg a higgadt tájékozódást. Azt, hogy a szélsőséges nyelvi univerzalizmust tükröző vélemény nem volt kiérlelt, jól mutatja, hogy 1807-ben lelkesen olvassa Herdert, akinél ennek a felfogásnak éppen az ellenkezőjével találkozott, 1810 elején pedig már egészen másképpen fogalmazott. Elfogadta, hogy a magyar keleti nyelv, vagyis álláspontja a magyar nyelv identitásának kérdésében alaposan átalakult. Igaz, teljesen egyértelmű állásponthoz soha nem jutott el: az „idegenség” számára mindvégig ott marad, mint egyik szín, a magyar nyelv „gyönyörű szivárványán”. De ez miért is lenne baj? Arra vonatkozóan, hogy elméleti kérdésekhez Kazinczy viszonya milyen dinamikus, hajlékony és praktikus volt, jó példa az a felfogás, amelyet a nyelv géniuszáról (a fiatal tanítvány, Kölcsey Ferenc közreműködésével) az 1810-es években kialakított. A nyelv géniusza – egyszerűen fogalmazva: egy nyelv individualitása – ezek szerint nem csak a nyelv metafizikusan felfogott sajátosságai rejlik, hanem abban a belső erőben, ahogy képesek folyvást alakulni, változni, gazdagodni. A „képzékenységben”. A szót Kölcsey ajánlotta, Kazinczy azonban nem fogadta el, viszont ebben a szellemben beszélt a fogalomról az 1810-es évek vitáiban. Ebben az elképzelésben benne van annak a párbeszédnek az eredménye, amelyet Herder műveivel folytatott.

A herderi jóslatról már a középiskolások is tanulnak. Valóban akkora hatása volt Kazinczy korában, mint ahogyan azt az utókor beállítja?

Nem, semmiképpen sem. Kazinczy sem vette igazán komolyan, többször leírta, hogy amit Herder „jósol”, az nem valósulhat meg. Az igazság az, hogy ez a jóslat az utókor magyar filozofái számára volt látványos dolog, de a kortársakat nem igazán érdekelte, már csak azért sem, mert az ő tolluk alatt már jóval Herder 1791-ben megjelent néhány mondata előtt,⁶ az 1780-as évek írott nyilvánosságában komolyan és nagy erővel felmerült az a lehetőség, hogy a magyar nyelv eltűnik, és vele a magyar nemzet is elenyészik. Ennek az előfeltétele az volt, hogy a nemzet addig uralkodó rendi felfogásával szemben előtérbe került a mindig is létező, de mindig alárendelt helyzetben létező nyelvi-kulturális nemzetfogalom. Ez igen lényeges és új momentum. Egyébként a történettudomány (elsősorban Szűcs Jenő) kutatásaiból tudjuk, hogy a 18. században többféle nemzetfogalom élt egymás mellett. A század közepéig-második feléig az uralkodó nemzetfogalom a *natio hungarica* volt,

⁶ HERDER, 1784–91.

amely – az elnevezéssel ellentétben – nemcsak a magyar nemesi nemzetet jelentette, hanem a magyarországi rendek által alkotott, több nemzetiséget is magában foglaló nemesi nemzetet. Ehhez a soknyelvű közösség-fogalomhoz tartozott egy olyan nyelv, amely áthidalta a magyarországi nemesség nyelvi megosztottságát. A többnyelvű *natio hungarica* tagjai számára a latin nyelv volt fontos, nem a magyar. A latin volt az a közvetítő nyelv, amely egyfajta kohéziós erőként biztosította az ország különböző nyelvi-kulturális közösségeinek elitje közötti kommunikációt. A magyar nyelv ügye a század utolsó harmadában lett igazán fontos, előbb bizonyos, a felvilágosodás gondolatai által megérintett nemesi körök – Kosáry Domokos fogalmát használva –, a *felvilágosult rendiség* első nemzedéke számára, azután, az 1780-as években pedig az alacsony sorból származó értelmiség számára. Besenyei György nagyszabású tervezetében a nyelv azonban eszköz (a tudományok terjesztésének a vehikuluma), az 1780-as években színre lépő (s túlnyomórészt alacsony sorból származó) értelmiség számára viszont a nyelv a nemzet lényege: „egy a nyelv, egy a nemzet”, ezt a szlogent sok változatban leírták. Annak, hogy a nyelv alkotja a nemzetet, erős ideológiai üzenete volt, hiszen azt jelentette: a nemzetet nem csak a nemesség alkotja, hanem mindenki, aki magyarul beszél, akár nemes, akár nem. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a 18. utolsó két évtizedében a nyelv és a nemzet létének összekapcsolása csak ügyes ideologikus fogás lett volna: az aggodalmat mélyen átélték. Ezt a szorongást azonban egyáltalán nem a herderi „jóslat” keltette fel, hiszen, mint említettem, a jellegzetes szólamok már jóval korábban ott harsogtak az írott nyilvánosságban. Volt kortárs magyar író, aki – e néhány mondat miatt – azt mondta Herderre, hogy „számár német.” Mint Cyrano: ha más mondja, azt nem tűrjük el.

Vajon mit érzékelhetett a korszak egyszerű embere a nyelvkérdés körüli vitákból?

Az egyszerű emberek nyilván nem érzékeltek semmit, viszont bizonyos, hogy az egyszerű emberek köréből érkezett értelmiség számára meghatározó téma volt. Az 1780-as években feltűnően sok alacsony származású értelmiségi tevékenykedett az irodalomban, s ők a nyelvkérdésben való állásfoglalásukat nagyon komolyan vették, ugyanis arról a helyről volt szó, amelyet ők, az írástudók a társadalomban elfoglaltak, hiszen a nyelv tartós és látványos életet az irodalom (vagy ahogy akkor mondták: a „tudományok”) által kaphat. Ez volt az az időszak, amikor az irodalom szerepe látványosan felértékelődött s látnunk kell, hogy ebben az olvasói érdeklődés növekedése gyakorlatilag semmilyen szerepet nem játszott. A kor legtehetségesebb fiatal emberei kezdtek el irodalommal foglalkozni, miközben az irodalomból nem lehetett megélni a korabeli Magyarországon. Mélyen átéreztek és megélték azt, hogy a nyelv és a nemzet egy és ugyanaz, amelynek ők maguk is a tagjai, s annál értékesebb tagjai, minél értékesebb műveket hoznak létre ezen a nyelven. Minden nagy nemzet a történelemben jelentős irodalmi kultúrával rendelkezett, a magyar az ő tevékenységük révén léphet be a „nagy nemzetek ragyogó sorába”. Az értelmiségen kívül mást ez ekkortájt nem nagyon érdekelt, a nemesség túlnyomó részét sem: erről a helyzetről nyújt láttelelet Csokonai *Tempetőjje*. Ez a helyzet csak a 19. század elején változik meg, amikor a napóleoni háborúk során a rendi szolidaritás szálai meglazulnak és a korábban a *natio hungarica* részét képező magyar

nemesség identitása jól érzékelhetően megváltozik. Furcsa módon éppen abban az időben lesz fontos számukra a magyar nyelv ügye, amelyről a történetírás mint a „császári rendi kompromisszum” idejéről beszél. Jegyezzük meg: Kazinczy is mélyen lojális ember volt s ebben nem játszott közre semmiféle félelem. Azt is rögtön meg kell azonban jegyezni, hogy a magyar nyelv nem azért lesz fontos, mert valamiféle nemzeti függetlenségnek lett volna a hordozója. A 19. század eleji magyar nemesség nem kurucos buzgalomból tett rengeteget a magyar nyelvért. Valóban számos jele van annak, hogy a megyei nemesség számára most lesz igazán fontos a magyar nyelv, például: igen erőteljes, országos méretű mozgalom indul az úgynevezett „tishti szótárak” ügyében, se szeri se száma a nyelvkérdést tárgyaló kiadványoknak. Valójában ez az időszak az, amikor elkezdi átalakulni a hazai nemesség: a magyarországi nemességből – némileg élesen fogalmazva – ekkor lesz magyar nemesség. 1810 körül már képtelenség lett volna megírni a *Tempefőit*: a tudományok iránt „barátságtalan” figurák eltűnnek, a tudományok iránt mindenki barátságos s az igazi veszedelem immár az, hogy tódul be ebbe a világba az „alja nép” is. Kazinczy így fordítja Goethe szavát (*Pöbel*), hogy megnevezze a provincializmus nagy számban tollat ragadó képviselőit. A műveletlenség nem „barátságtalan” a „tudományok” iránt, a műveletlenség maga is ír, és igen rámenősen akarja érvényesíteni a maga ízlését. Mindez túlságosan is jól látszik a széphalmi kúria dolgozószobájának az ablakából. A történettudomány olyan nagyformátumú személyiségei, mint Szekfű Gyula vagy Kosáry Domokos ezt az időszakot a rendi nacionalizmus korának tekintik. Ezen értelmezés szerint maga Kazinczy is visszahátrált a rendi nacionalizmus világába. Ha azonban valaki az irodalmi és nyelvi viták – egyáltalán a kultúra – világa felől, és nem csak a politika (sőt: csak a nagypolitika) felől nézi a fejleményeket, akkor ezt a kérdést nem egészen így fogja látni.

A tankönyvekben 1772-höz, az Ágis tragédiájának megjelenéséhez szokás kötni az irodalmi felvilágosodás kezdetét. Ön ezt az irodalomtörténeti fordulópontként értelmezett korszakhatárt több munkájában is igyekszik cáfolni.

Valójában ezt is Kazinczy találta ki. Nem az 1772-t, hanem azt, hogy Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében „gyönyörű új Hajnal emelkedett fel”, amikor hirtelen megjelentek a színen a fiatal, daliás testőrök. Azután Toldy Ferenc találta meg Bessenyeit, aki először lépett fel közülük 1772-ben, amikor egyszerre négy kötete került kiadásra, köztük *Az Ágis tragédiája*, amelyet Mária Teréziának ajánlhatott. Ez a korszakhatár a romantika felismerése volt, amely mindmáig meghatározza szemléletünket. Ezzel az inkább hallgatólagos, mint nyílt vita évtizedek óta folyik, mind a történészek, mind az irodalomtörténészek részéről. Én is úgy gondolom, hogy Mária Terézia trónra lépése után, az 1740-es években kezdődik el a magyar irodalomban és kultúrában a léptékváltás. A mélyen vallásos uralkodónő már az 1740-es évek végén nagyszabású reformokat kezdett el bevezetni, amelyeknek a lényeges elemei között ott volt a szekularizáció. Hasonló jelenségek figyelhetők meg Európának más, többé-kevésbé felvilágosult reformokat propagáló országaiban is. A magyar irodalom ritmusváltásának a kiindulópontja – úgy látszik – a felvilágosult abszolutizmussal szemben ellenjátékot kereső egyházi értelmiségiek viselkedésében keresendő, a magyar nemesség felé fordulnak azzal, amit ők tud-

nak: vállalkoznak kulturális ügyeinek a képviselőjére. A 18. század közepe táján egyre gyakrabban írtak magyarul, előtérbe állítva az egyház gondolatkincséből mindazt, amit használhatónak vélték a világiak számára. Gondoljunk csak a jezsuita Faludi Ferencre, aki 1744-ben Rómában fejezte be „*Istenes jószágra és szerencsés boldog életre oktatótt nemes ember*” címmel egy angol szerző munkájának magyar viszonyokra alkalmaztatott fordítását.⁷ Ez a kötet olyan értelmezését adja az egyházi tanításoknak, amelyek a világiak számára fontosak: nem csak az „Istenes jószág” megélésének lehetőségét, és egyúttal az esélyt arra, hogy az ember (ugyanazeket a tanításokat követve) boldogulhat már ezen a világon is. A laicizálódó egyházi értelmiségiek mellett ott volt egy komoly hagyományokkal rendelkező, erőteljes főnemesi-nemesi világi irodalom is, amelynek képviselői most, a 18. század második felében egyre markánsabban saját kultúrájukat akarták kiépíteni. Az ő törekvéseiből formálódott, s lépett színre az 1770-es években Bessenyeieék nemzedéke, akik teljesen új, radikális eszméket hoztak be az irodalomba. Bessenyeieknél például La Mettrie embergépével⁸ rokonítható motívumok jelennek meg, de nagyon korán felbukkan nála az Istent és a természetet azonosnak látó spinozai gondolat is, vagy Orczy Lőrincnél a 18. század legmeredekebb eszméinek egyike, a luxus apológiája,⁹ jóval érdekesebb megfogalmazásban, mint Voltaire-nél található. Az 1770-es évek jelentősége tehát vitathatatlanul óriási volt, de elsősorban nem kezdetnek tekinthető, hanem inkább egy már jóval korábban elkezdődött folyamat tetőződésének.

Hogyan alakult a nyelvkérdés szempontjából a felvilágosodás másik korszakhatára, a romantikába való átmenet?

Ez is nagyon lényeges kérdés. Említettük, hogy a 18. század utolsó évtizedeiben a nyelvi-kulturális nemzetfogalomnak az értelmiség számára ideológiai jelentősége lett: a *natio hungarica* szerint a magyar nemzetet csak a magyarországi nemesség alkotja, a nemzet nyelvi-kulturális felfogása szerint viszont mindenki, aki magyarul beszél. Azért vagyunk magyarok, mert magyarul beszélünk – ez a ma oly egyszerű kijelentés akkor keményebben hangzott: a nemzet rendi felfogásával ellentétes állítást foglalt magába. Kazinczy elfogadta a nyelvi-kulturális nemzetfogalom lényegét, számára is a nyelv konstituálja a nemzetet, de ő olyan nyelven beszélt e kérdésről, hogy kiiktatta belőle az értelmiség által hozzákapcsolt s számára veszedelmesnek tetsző ideológiai tartalmat. Ezt azon a módon tette, hogy az egyenlősítő fogalomban (mindenki a nemzet tagja, aki magyarul beszél), egy új minőség hierarchiáját igyekezett érvényesíteni. Ennek a minőségnek az alapja a nyelvi kompetencia volt. A neológia második időszakára, az 1810-es évek elejére már a neológia kialakult rendszeréről beszélhetünk, amely rendkívül éles kritikát foglalt magába a kor nyelvi-irodalmi állapotaival szemben. A neológia igazi tartalma nem az új szavak alkotása, hanem – részben – az írókkal szemben támasztott követelmények sora (ezek között előkelő helyen áll az anyanyelv „tudós” ismerete), ugyanakkor a

⁷ DORELL, 1748a.; DORELL, 1748b.; DORELL, 1771.

⁸ LA METTRIE, 1748.

⁹ Voltaire „*Le Mondain ou l'apologie du luxe*” címmel 1736-ban írta meg azt a költeményét, amellyel magára vonta mind az egyház, mind az államhatalom ellenszenvét, ezért rögtön menekülni kényszerült Hollandiába.

küzdelem a felkészült íróknak azért a jogáért, hogy szabadon, a készülő mű szükségleteinek megfelelően alakíthassák a nyelvet. Mindehhez a kritikai szellem létjogáért való küzdelem társul. Elsősorban ez utóbbi nem tetszett a kortársaknak – az igényes kortársaknak sem – s kemény reakciójuk nem is maradt el. Az 1810-es évek végén nem az ortológia és a neológia küzdött egymással, az igazi vita a kritikai szellem létjogáról szólt. Ez a – Kazinczy szempontjából – végső ütközet igen komplikált történet volt s végül is az ő sikerével ért véget, de a csatát nem ő nyerte meg, hanem azok a csapatok, akik a segítségére érkeztek. Csak közben kiderült: ők a főserég. Élükön fiatalokat látunk, így gróf Teleki Józsefet, a nemsokára megalakuló Akadémia első elnökét vagy Kisfaludy Károlyt, aki hamarosan a fiatal romantikus írónemzedék vezéralakja lesz. Kazinczy ügye sikert arat, őt azonban – ha lehet így mondani – nyugdíjba küldik: „tisztelt Veteránus” lesz. Más kérdés, hogy alkata egyáltalán nem volt alkalmas erre a szerepre, változatlan aktivitása újabb s újabb konfliktusok forrása lesz. Németh László azt írta, hogy a század első két évtizedében a széphalmi kúria a „magyar irodalom telefonközpontja” volt. Az 1820-as években is fontos hely, de már nem telefonközpont.

Itt azonban nem csak életkori különbségekről van szó: új paradigma erői vannak születőben. A nyelvi-kulturális nemzetfogalom Kazinczy harcainak eredményeként teljesebbé válik: immár nem rendelhető alá más elvnek. Ha igaz is, hogy a nemzetnek nyelvi-kulturális közösségnek kell lennie, az is igaz, hogy mégsem lehet csak nyelvi-kulturális közösség. Ekkor már sok jel utal arra, hogy ezt a nemzetfogalmat nem lehet mással helyettesíteni s nem lehet fölé más elvet rendelni, önmagában azonban mégis kevés. Korunk íróját idézve: az irodalomnak ugyan elsősorban irodalomnak kell lennie, de mégsem lehet csak irodalom. A lázadó tanítvány, Kölcsey Ferenc szakításának igazi érvét nem a zaklatott és számos részletében felszínes lasztóci levelekben találjuk meg, hanem az 1823 januárjában keletkezett *Hymnusban*. Úgy mondhatjuk, hogy a tanítványnak a mester világán túllépni csak a sorsközösségként felfogott nemzet legnagyobb költeményének megírásával lehetett. A fiatal romantikus nemzedék messzemenően tiszteletben tartja majd a nemzetnek mint nyelvi-kulturális közösségnek a státusát, de a nemzet számukra már elsősorban sorsközösség: ez rendezi át az irodalom műfajait éppen úgy, mint az írók feladatait.

Van-e olyan kérdés, amit máshogyan lát a Kazinczy-kötet kéziratának lezárása óta?

A kéziraton (és a korrektúrán) az utolsó pillanatokig dolgoztam, ebben a pillanatban semmi lényeges vonatkozásokon nem változtatnék. Úgyhogy most inkább csak aláhúznék egy-két mozzanatot, amelyet fontosnak tartok. Elsősorban azt – erről talán nem jutott idő elég hangsúlyosan szólni –, hogy a nyelvújítás nem csak nyelvújítás volt, már ha a nyelvújításon csak új szavak alkotását értjük. Szerencsésebb, ha neológiáról beszélünk, amelynek több időszaka is volt – erről talán elég szó esett e beszélgetés során. A magyar irodalomban már az 1740-es évek, Faludi Ferenc óta folyamatosan újítják a nyelvet. Talán nem mindenki tudja, hogy Dugonics András alkotta meg a magyar geometria új szavait (például köb, hasáb, gyök). Ez a lendület persze nem csökkent Kazinczy korában sem. Jellemző a korszakra, hogy 1811-ben egy magyar nemes három szó alkotására pályázatot írt ki. Ez a három szó a „spiritus”, a „modestus” és az „universitas” volt. Kazinczy a „spiritus”-ra megalkotta

a „szellem” szót, a „modestus”-ra a „szerény” szót és az „universitas”-ra szintén ő találta ki az „egyetem” szót. De még egyszer hangsúlyoznám: ennek ellenére, a neológiaiában nem az új szavak kitalálása a lényeges, hanem az írók elé állított kemény normák és az a jog, hogy úgy alakíthassa műve nyelvét, ahogyan azt a mű igényei megkívánják. Ebben nem lehet akadály a grammatika sem. De az íróknak ismerni kell („tudós” módra) a grammatikát, a művel pedig ki kell állni az olvasók elé, s az olvasó „sanctionál”. A „sanctio” Kazinczy neológiájának az egyik legfontosabb s további problémákat magába rejtő fogalma.

Akkor most beszéljünk Tanár Úr egyetemi szerepeiről. Az egyetem kutatás-, kultúraszervező vagy oktató funkcióját látja fontosabbnak? Egyáltalán Ön szerint hol van a helye a 21. században a bölcsészképzésnek?

Az ELTE hazánkban véleményem szerint kivételes és úgy gondolom, kivételesen jól is működő intézmény. Az új bolognai rendszerrel – amelynek lényegét valószínűleg értem – viszont sok probléma van. Benyomások alapján ítélek, bár eddig nem hallottam olyan magyarázatot, amely megnyugtató lett volna. Az egyik fő kifogásom a három éves BA-képzésre vonatkozik. Vajon a három év elvégzése után kapott oklevél mire jogosítja fel a hallgatót? A műegyetemen például három év után a diák üzemmérnök lesz. Ez legalább egy státus, egy hely az életben. A bölcsészkaron három év után sem kutató, sem oktató nem lesz a diákból. Akik tanárok szeretnének lenni, azok számára az elvégzendő plusz két év valójában nem a szűken vett szakmai tárgyokban való elmélyülésről szól, hanem, ha jól tudom, tanulmányaik középpontjában elsősorban az elméleti pedagógia és pszichológia áll. Ez önmagában nyilván nem baj, de nem tudom, segít e azon a bajon, amit én unokáim iskolai tapasztalatain át látok: a tankönyvírók mintha inkább a tudós bírálók igényeinek óhajtanának megfelelni, mint a diákok lehetőségeinek. Igaz, ez nem a bölcsész-tárgyakra vonatkozik, bár jelek ott is előfordulnak. Ami az egyetemet illeti: a tanítás sokat segít a kutatásban is, a kutatómunkának és az oktatómunkának együtt kell haladnia, de azért jó tudni, hogy – noha mind a kettő egyaránt fontos – a kettő nem ugyanaz. Általában azt kell mondani, hogy egy egyetemi intézet vagy tanszék csak akkor működik jól mint oktatási intézmény, ha jól működik kutatóhelyként is. Csak tanító egyetemi oktató – ez nagyon rosszul hangzik s remélhetőleg ilyen éppen úgy nem létezik, ahogy boszorkányok sem léteznek.

Vajon hol lehet a helye a bölcsészképzésnek korunkban? Azt hiszem az ideális bölcsészképzésnek, amit az ember úgy egyszer elképzelt, egyre kevesebb az esélye. Nyilván műveltebb egy egyetemet végzett hallgató, mint az, aki nem végzett egyetemet, de most annyi probléma merül fel a felsőoktatással kapcsolatban, hogy elsőként szinte nem is a minőség kérdése tolatkszik elő – a minőség szempontját ugyan folyamatosan napirenden kell tartani, de a kérdés igazán hatékony felvetéséhez más dolgok számon tartása is fontos. Az számomra bizonyosnak látszik, hogy a szabadbölcsészet ebben a világban már nem igazán lehet megfelelő. Franciaországban például jól működik az úgynevezett nagy iskolák rendszere, ahol igen szigorú felvételi követelmények mellett az oktatás gyakorlatilag tutoriális keretek között zajlik. Egy-egy szakterületre viszonylag kevés diákot vesznek fel, és ez az intézményhálózat adja az igazi, magasan képzett értelmiséget, a többi egyetem – beleértve a

Sorbonne-t is – esetleg csak a munkanélküli diplomások számát növeli. Magyarországon sajnos nincsenek a franciaországihoz hasonló elitképzők, de a munkanélküli diplomások képzése – ahogy hallom és olvasom – elkezdődött. Itt több kérdésről is szó van tehát és az egyik esetleges megoldása nem feltétlenül oldja meg a másikat. Az utóbbi arányok kérdése, amelynek kialakításához nyilván megvannak az eljárások, amelyek viszont további problémákba futhatnak bele. Ezek országos gondok, mi – e gondoktól függetlenül – nosztalgiával gondolhatunk az Eötvös Collegiumra, amely a 20. század legnagyobb oktatási intézménye volt.

A bölcsészet jelentőségét – most az adott viszonyoktól és a lehetőségektől függetlenül – én úgy látom, ahogy a sportban látják az atlétika szerepét. Az atlétika tudvalevőleg az összes sporttevékenységnek az alapja, a mi szakmánk pedig olyan gondolati kultúra lehetőségét adhatja meg, amelyre minden értelmiségi pályán lehet építeni.

Mit tartana különösen fontosnak a bölcsészképzésben? Mit kellene esetleg máshogy csinálni?

Nagyon fontos, hogy az értelmiség tudjon nyelveket, ez – mondhatnám – hazafias kötelesség. Én ezt azért tudom, mert a mi nemzedékünk ebből a szempontból különösen silányul volt elengedve. Én Szegeden jártam egyetemre. 1955-ben, amikor megkezdtem tanulmányaimat, Szegeden három szak volt: magyar, történelem és orosz. 1957-ben jött létre a francia, az olasz és a német szak, évekkel később az angol. Akkor néhányan váltottunk nyelvszakra, nem sokan, mindössze hárman-négyen, mert volt bizonyos előképzettségünk. Egy nyelv azonban nem elég: én egész életem folyamán igyekeztem csökkenteni a hiányosságaimat. Még most, öreg fejjel sem hagytam abba, de most már nem mérlegelem, hogy milyen hatékonysággal. Akármennyire is nemzeti tudomány a magyar irodalom kutatása, képtelenség úgy művelni, hogy nem látunk túl a magyar glóbuson. Nincs olyan téma, amelynek nincsenek nemzetközi összefüggései. Időnként „le kell ülni” néhány hetet vagy hónapot egy nagy nyugati könyvtárban – erre vagyunk ítélve. Persze az internet segítségével az ember már összehasonlíthatatlanul jobban tud tájékozódni, mint korábban, de félok, hogy csak tájékozódni tud, elég sok dologhoz itthon nincs mód hozzáférni. Hiába dolgoznak a különböző intézményekben kiválóan tájékozott kollegák, sok kiadvány beszerzésére nem futja. Soha nem futotta.

A történészeknek és az irodalmároknak Kazinczy korával kapcsolatban mi a következő feladatuk?

Itt a fontos az, hogy – mint korábban utaltunk rá – a szervezeti és személyi feltételek rendben vannak: Szilágyi Márton tőlem örökölte a „Magyar és európai felvilágosodás” doktori programot s ő már úgy alakította azt át, hogy eleve közös programokat dolgozott ki a történészekkel. Ez azt jelenti, hogy az együttműködés, ami megvolt az 1980-as években Kosáry Domokossal, Benda Kálmánnal, H. Balázs Évával, a kiváló Kalmár Jancsival és a fiatalon elhunyt Tóth István Györggyel, most kezd helyreállni. Ez a szakma olyan, hogy együtt kell művelnünk. Nem véletlen, hogy az ELTE Irodalomtudományi Intézete egy idő óta Kultúratudományi Intézet is lett. Ez más, vidéki egyetemen is így van, ami azt is jelenti, hogy már nem elegendő a műközpontúság. Fontos, de nem elég. Minden alkotást, jelenséget, figurát

a maga kulturális közegében, komplex módon kell nézni, ehhez pedig szükség van a történelem levegőjére. S ez természetesen akkor is így van, ha már régen nem hiszünk a pozitivista igazságkeresésben. A 20. század kiváló francia gondolkodóját, Paul Ricoeur-t szoktam idézni, aki azt írja, hogy egy értelmezés nem lehet *csak* valószínű, *valószínűbbnek* kell lennie, mint más értelmezések. Ebben a szellemben írtam meg négy kiadást megért „lila könyvemet”. Ez régen – csaknem két évtizede – történt, itt az ideje a valószínűbb értelmezéseknek. Ehhez a munkához – mint a heteken belül megjelenő vaskos Kazinczy-monográfia mutatja – még magam is szeretnék hozzájárulni.

Az interjút Oláh Anna készítette

Felhasznált irodalom és rövidítések jegyzéke

BÍRÓ

- 1994 BÍRÓ Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest, Balassi, 1994.
 2005 *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Szerk.: BÍRÓ Ferenc. Budapest, Argumentum, 2005.
 2010 BÍRÓ Ferenc: *A legnagyobb pennaháború. Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*. Budapest, Argumentum, 2010.

DORELL

- 1748a DORELL, Joseph: *Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatótt nemes ember*. Olaszból fordította: Faludi Ferenc. Nagyszombat, 1748.
 1748b DORELL, Joseph: *Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatótt nemes asszony*. Olaszból fordította: Faludi Ferenc. Nagyszombat, 1748.
 1771 DORELL, Joseph: *Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatótt nemes urfi*. Olaszból fordította: Faludi Ferenc. Nagyszombat, 1771.

HERDER

- 1784–91 HERDER, Johann Gottfried: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. 4. Teil. Leipzig, 1784–1791.

KOSÁRY

- 1996 KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 1996.

LA METTRIE

- 1748 LA METTRIE, Julien Offray de: *L'homme machine*. Leiden, 1748.